

УДК 316.75 (477) "653"

ІДЕОЛОГІЯ АНАРХІСТСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ ПЕРІОДУ 1917–1921 РОКІВ

ОЛЕКСАНДЕР СИТНИК,

кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права
Донецького юридичного інституту Луганського державного університету
внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка

У статті охарактеризовано процес формування та розвитку ідеології анархізму. Зокрема розглянуто її розвиток в Україні періоду 1917-1921 років. Показано трансформаційний характер ідеології українських анархістів, визначено вплив російських засновників анархізму М. Бакуніна та П. Кропоткіна на розвиток анархістських ідей на українському ґрунті. Акцентовано досить виразну тотожність ідеологій анархізму та більшовизму, насамперед завдяки їхньому утопічному характеру, ігноруванню моральних і духовних цінностей, а також - прав і гідності особи.

Ключові слова: ідеологія анархізму, Україна, Н. Махно, Декларація Революційної повстанської армії України.

Постановка проблеми. Серед цілого спектру ідеологічних напрямів і рухів, що мали місце в Україні на початку ХХ століття та, зокрема, у період 1917-1921 років, особливу увагу привертає анархізм. Незважаючи на те, що останній переважно мірою формувався в Росії, усе ж саме в Україні анархізм знайшов утілення в консолідованій ідеології та політичній практиці. Це явище, оформлене в своєрідний "український анархізм", характеризувалося значними проявами національної свідомості та своєрідною селянською специфікою.

Аналіз досліджень і публікацій. Темі анархізму в Україні й насамперед - махновського руху присвячено досить багато праць, серед яких варто виділити роботи В. М. Волковинського [1, 2], С. С. Волка [3], П. Струве [4], В. О. Савченко [5], В. М. Чопа [6] та ін. Однак слід зазначити, що тема залишається недостатньо дослідженою.

Мета роботи полягає в спробі простежити вплив ідей анархізму в Україні на початку ХХ століття, а також розвиток відповідної ідеології в період визвольних змагань 1917-1921 років. При цьому важливим завданням є з'ясування справжнього характеру реалізації ідеології анархізму на українських теренах.

Виклад основного матеріалу. Формування ідеології анархізму відбувалося протягом ХІХ століття. Основними його теоретиками були французький мислитель П.-Ж. Прудон (1809-1865) та німецький філософ М. Штірнер (1808-1856). У Росії провідну роль у процесі розвитку ідеології анархізму відіграли М. О. Бакунін (1814-1876) та П. О. Кропоткін (1842-1921). Їхні ідеї переважно концентрувалися на державі як головному джерелі соціального та політичного зла. У неприйнятті буржуазного державного апарату, як і самодержавної держави, у розумінні класової корисливості анархісти наближалися до наукового соціалізму. Обидві ці теорії визнавали неможливим використання старого державного апарату революцією та підкреслювали необхідність

його зламу. Однак якщо марксизм виходив із необхідності держави для проведення соціальних перетворень, їх захисту, то, наприклад, для П. Кропоткіна соціальна революція й державність - речі несумісні, взаємно одна одну знищуючі, оскільки за своєю природою будь-яка держава в його розумінні - сила консервативна [7, с. 20, 21].

У ХІХ столітті симбіоз революційних ідей, марксизму та атеїзму створював підґрунтя не лише для розвитку анархізму, але й для інших деструктивних ідеологічних концепцій. Цілком очевидно, що саме в цей час формувалися витoki тоталітарних ідеологій.

В ідейній діалектиці ХІХ століття, у тому комплексі ідеологічних побудов, що створювалися в цей час, поєднання безбожжя з принципами "наукового соціалізму", яким претендує бути марксизм, набуло особливо зловісного характеру. Воно наклало свій відбиток на розвиток соціалістичної думки в Європі, послужило основою для інших деструктивних ідеологічних концепцій.

На території України поширилися переважно російські ідеологічні течії анархізму: анархо-комунізм, анархо-синдикалізм, анархо-індивідуалізм тощо. Жодна із цих течій не мала українського характеру, залишаючись явищем, імпортованим із Росії [8, с. 42]. Лише на межі ХІХ - ХХ століть почалося організаційне оформлення анархізму в Україні.

На початку ХХ століття виникають організації, котрі розвивали ідеологію анархізму. Серед них "Союз бідних хліборобів" - один із ідейних попередників махновського руху. Деякі ідеї "Союзу" лягли в основу махновської ідеології.

У період першої російської революції 1905-1907 років спостерігалася досить значна активізація анархістів в Україні. Однак унаслідок культивування анархізму переважно в зросійщених містах його ідеологічний характер залишався проросійським. Відтак він, по суті, був позбавлений належного зв'язку з українськими суспільно-політичними традиціями.

№ 5 (96) липень-серпень 2009 р.

Захист сільської общини від столипінського реформування та відстоювання деяких інших архаїчних суспільно-політичних принципів українського селянства пов'язувався із закликами про необхідність негайного переходу до безвладного суспільства через здійснення соціальної революції. При цьому окремі ідеологи українського анархізму спирались на ототожнення себе з "правнуками запорожців" і борцями за справедливість [9].

У революцію 1917 року українські політики вступили, маючи у своєму ідеологічному арсеналі певний багаж, питому вагу котрого в значній частині громадських діячів становили ідеї демократії, парламентаризму, соціальної справедливості, федералізму. Водночас серед тогочасної національної еліти поширення отримали анархічні погляди, що жили як західними політичними ідеологемами, так і теоретичними розробками російських анархістів, зокрема М. Бакуніна та П. Кропоткіна. Саме з анархізмом були пов'язані такі популярні серед українських державних діячів кінця XIX - початку XX століття ідеї народоправства, "вільної творчості мас" у процесі суспільно-політичної модернізації країни, антиетатизму, що виражалося в зневажливому ставленні до центральних органів влади та нехтуванні їх розбудовою, прагненні максимальної децентралізації державної влади загалом. Цей перелік доповнювався ідеями розбудови державного організму знизу до гори, перенесення ваги політичного життя на місця - на рівень сільської громади та волості, надання установам місцевого самоврядування статусу органів державної влади [10, с. 126, 127].

Організація "безвладної махновської республіки" мала відбуватися не за вказівкою вождів згори, а як творчість широких мас. Головні принципи створення "вільної самоврядної держави" були сформульовані в "Проекті Декларації Революційно-повстанської армії України", який був підготовлений Н. Махном, В. Воліним, П. Аршиновим та затверджений махновською Радою й прийнятий на з'їзді трудящих Півдня України та повстанців, що відбувся в Олександрівську наприкінці жовтня 1919 року. У "Декларації" вказувалося, що в Україні відбувається третя, анархістська, революція, яка має знищити державу та приватну власність, революція, авангардом котрої є махновці. Окрім білогвардійців, серед ворогів революції називалися й більшовики. "Декларацією" проголошувалася свобода слова, друку, совісті, зборів та організацій.

Н. Махном було висунуто ідею "вільного Радянського ладу", причому махновські "вільні Ради" виступали не як політичні, а як "суспільно-економічні" утворення. Формування "вільних Рад" повинно бути справою широких мас, без примусу й свавільного втручання політиків і властей [11].

На думку В. М. Чопа, слід розрізнати реально існуючі органи самоврядування махновського району, котрі самоназивалися "вільними Радами", та ідеальні "вільні Ради" махновської ідеології. Останні були вірцем майбутнього самоврядування, до рівня котрого мали еволюціонувати всі наявні Ради, що на знак згоди з проектом уже почали називати себе "вільними". Одна з головних вимог до "вільної Ради" полягала в неможливості входження до її складу представників політичних партій. Наявні ж ради, хоч, як правило, і вивішували над своїми приміщеннями чорні прапори, обмежували свої ідеологічні вимоги гаслом "Ради без комуністів" [12].

Будівництво махновського самоврядування роз-

билося об мур ворожості, насильства, нерозуміння. Махновське "ідеальне суспільство" будувалося селянами, розлюченими війнами, здирством, насильством, а жорстокий час диктував презирство до ідеалізму. Розвиток моралі та цивілізації ще не досяг "ідеальної людини", яка й мала б жити в "суспільстві анархії". Анархістське суспільство створювалося в самому епіцентрі пекла громадянської війни, де військове питання домінувало над усіма іншими сторонами життя "махновської держави" [13].

Розвал суспільних структур призвів до того, що набиті зброєю села жили самоврядними острівцями, породжуючи і примітивний порядок, і примітивний хаос. Із цієї сільської анархії виростили й ідейно-анархістські армії, переважно на безлісому півдні України, виростили й різні "батьки", які йшли або до червоних, або до Петлюри, а найчастіше гуляли самі, грабуючи передусім своїх же селян. Ця обтяжлива для села бандитська стихія була усамостійненням і відчуженням безконтрольних сил, що спочатку просто охороняли існування закинутого й забутого в глибинці сільського життєвого вогнища [14, с. 568, 569].

На думку М. Ковалевського, програма махновського руху була складена російськими анархістами. Вона являла собою невиразну суміш анархо-синдикалістських ідей і прийнятних для розворушеного революцією селянства гасел (про народну волю, Ради без комуністів, розподіл землі місцевими органами влади тощо), скерованих проти комун, конфіскації хліба й терору ЧК [15].

Уже знаходячись на еміграції, Н. Махно досить виразно формулював свою ідеологічну позицію - насамперед як антибільшовицьку, оголосивши себе непримиреним ворогом партії комуністів-більшовиків. На його думку, більшовизм у Росії набув певного розбійницького характеру і, тримаючись тільки на розстрілах і багнетах, не має ніякого коріння в масах [16].

А. Каппелер зауважив, що радикальна аграрна політика більшовиків у 1918 і 1919 роках, їхнє безцеремонне втручання в традиційний світ села та їхні насильницькі методи вилучення зерна змусли багатьох селянських отаманів позбутися ілюзій щодо більшовицьких декларацій і програм. Усе, що їм залишалося, - зміцнювати традиційні захисні позиції проти зовнішнього оточення, проти всіх інтелігентів, проти міста. Протягом цих років серед українських селян знову ожили давні козацькі та гайдамацькі ідеали. У деяких селянських вождів, зокрема й у русифікованого Н. Махна, цей козацький егалітаризм поєднувався з анархічними ідеями [17, с. 156]. Відтак махновська ідеологія змушена була визнати існування окремої української нації й користуватися термінами "Україна" та "українці". А від 1919 року махновці самоідентифікували себе як українці. Це відбулося в назві їх військової організації (Революційна повстанська армія України), що відверто називала себе українською. В ідеології руху існувала специфічна ідея української самостійності.

На думку С. С. Волка, ідеологія махновського руху являла собою тип повітового патріотизму, що породжувало ситуацію, коли махновці замикались у своєму районі від зовнішнього світу. Одночасно ідеологія махновців у певних питаннях збігалася з ідеями комуністів [18].

Висновки

У цілому, ідеологія анархізму в Україні та ідеологія махновського руху зокрема мала синтетичний характер. Політична програма руху остаточно була

№ 5 (96) липень-серпень 2009 р.

оформлена в Декларації Революційної повстанської армії України (жовтень 1919 року), у якій викладалась своєрідна програма перебудови українського суспільства. Вона передбачала втілення досить суперечливих ідеологічних концепцій анархізму, махновщини зокрема. З одного боку, анархо-махновську ідеологію слід віднести до вияву неklasичного анархізму ХХ століття, а з іншого - вона стала одним із найбільш ліворадикальних проявів українського політичного спектру та альтернативою державницькій течії національного відродження. Своєрідність ідеологічної анархо-махновщини полягає в тому, що суспільно-політична модель, при всій своїй недосконалості, була єдиною з-поміж анархістських систем, що заволоділа масами, вирвавшись зі звичної площини теоретизування. Концепція суспільно-політичного розвитку, запропонована Н. Махном та іншими ідеологами цього руху, передбачала існування потужних авторитарних інститутів, що відобразилося в політичній організації руху, яка надала махновському суспільству рис воєнізованої аграрної республіки.

Загалом необхідно підкреслити, що фактично протягом усього свого існування махновський рух, як й український анархізм у цілому, знаходився під значним впливом російських ідеологів цього напрямку. Останні використали сприятливий український ґрунт для реалізації власних амбіцій. При цьому український народ укотре став жертвою експансії та своєрідного соціально-політичного експерименту. Особливою мірою значним революційним підйомом народних мас скористалися більшовики. Вони спочатку використали армію Махна у власних військово-тактичних цілях, а відтак жорстоко розправилися з її залишками. Також необхідно зауважити досить виразну тотожність ідеологій анархізму та більшовизму, насамперед завдяки їхньому утопічному характеру, ігноруванню моральних і духовних цінностей, а також - прав і гідності особи. У цьому контексті важливо в подальшому більш ґрунтовно проаналізувати сутність комуністичної ідеології та її взаємовплив із ідеологією анархізму.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Волковинський В. М. Нестор Махно : легенди та реальність / В. М. Волковинський. - К. : Перліт продакшн, 1994. - 253 с.
2. Волковинський В. М. Н. Махно: звивисті стежки політичного авантюриста / В. М. Волковинський // Український історичний журнал. - 1989 - № 7, 9-11; 1990 - № 2, 4-9, 12.

3. Волк С. С. Нестор Махно в дни войны и мира / С. С. Волк // Н. И. Махно. Воспоминания. - М. : Республика, 1992. - С. 3-26.
4. Струве П. Идеология махновщины / П. Струве // Русская мысль. - 1921. - № 1-2. - С. 226-232.

5. Савченко В. О. Політичний проект махновського руху жовтня-грудня 1919 р. / В. О. Савченко // Матеріали І Міжнародної наукової конференції (Одеса, 18-19 листопада 2005 р.). - Одеса, 2005. - С. 152-156.

6. Чоп В. М. Проблема місцевого самоврядування в ідеології та політичній практиці махновського руху (1917-1921 р.р.) / Чоп В. М. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. - Вип. VIII. - Запоріжжя : ТанDEM-У, 1999. - С. 39-46.

7. Цит. за: Кропоткин П. А. Записки революционера / П. А. Кропоткин. - М. : Московский рабочий, 1988. - 544 с.

8. Ковалевський М. Анархісти / М. Ковалевський // Енциклопедія українознавства. Словникова частина : Перевидання в Україні [за ред. В. Кубійовича]. - Т. 1. - Львів : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1993. - 400 с.

9. Волковинський В. М. Нестор Махно : легенди та реальність / В. М. Волковинський. - К. : Перліт продакшн, 1994. - С. 10.

10. Верховцева І. Г. Земський проект Центральної Ради : сутність, умови реалізації, результати / І. Г. Верховцева // Матеріали І Міжнародної наукової конференції (Одеса, 18-19 листопада 2005 р.). - Одеса, 2005. - С. 126-131.

11. Савченко В. О. Політичний проект махновського руху жовтня-грудня 1919 р. / В. О. Савченко // Матеріали І Міжнародної наукової конференції (Одеса, 18-19 листопада 2005 р.). - Одеса, 2005. - С. 152.

12. Чоп В. М. Проблема місцевого самоврядування в ідеології та політичній практиці махновського руху (1917-1921 р.р.) / В. М. Чоп // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. - Вип. VIII. - Запоріжжя : ТанDEM-У, 1999. - С. 41.

13. Савченко В. О. Політичний проект махновського руху жовтня-грудня 1919 р. / В. О. Савченко // Матеріали І Міжнародної наукової конференції (Одеса, 18-19 листопада 2005 р.). - Одеса, 2005. - С. 152, 153.

14. Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. - К. : АртЕк, 2001. - 728 с.

15. Ковалевський М. Анархісти / М. Ковалевський // Енциклопедія українознавства. Словникова частина: Перевидання в Україні [за ред. В. Кубійовича]. - Т. 1. - Львів : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1993. - С. 43.

16. Волковинський В. М. Н. Махно : звивисті стежки політичного авантюриста / В. М. Волковинський // Український історичний журнал. - 1990 - № 12. - С. 137.

17. Каппелер А. Мала історія України / А. Каппелер [пер з нім.]. - К. : "К.І.С.", 2007. - 264 с.

18. Волк С. С. Нестор Махно в дни войны и мира / С. С. Волк // Н. И. Махно. Воспоминания. - М. : Республика, 1992. - С. 21.

O. Sytnyk

IDEOLOGY OF ANARCHIST MOTION IN UKRAINE PERIOD OF 1917–1921 YEARS

In the article the process of forming and development of ideology of anarchism is described. In particular its development is considered in Ukraine period 1917-1921 years. The transformation character of ideology of the Ukrainian anarchists is shown, certainly influence of the Russian founders of anarchism of M. Bakunina and P. Kropotkina is on development of anarchist ideas on Ukrainian. The expressive enough identity of ideologies of anarchism and bolshevism is accented, above all things due to their utopian character, ignoring of moral and spiritual values and also - rights and dignity of person.

Key words: ideology of anarchism, Ukraine, N. Makhno, Declaration of the Revolutionary insurgent army of Ukraine.

© О. Ситник

Надійшла до редакції 16.07.2009

№ 5 (96) липень-серпень 2009 р.